

Шагурі Олександр

ЗНАЧЕННЯ МИРНОГО ДОГОВОРУ ПРИ ЖИТВА-ТОРОК 1606 РОКУ

Статтю присвячено постановці проблеми дослідження мирного договору при Житва-Торок, що завершував Довгу війну між Османською імперією та Габсбурзьким домом (1593–1606). Розглянуто основні історіографічні позиції та інтерпретації значення договору, тексти документів та умови їх підписання.

Ключові слова: історія дипломатії, Житва-Торок, Османська імперія, Габсбурги.

Мир, укладений між Османською імперією та Габсбурзьким домом у 1606 р. поблизу річки Житави, в історіографії традиційно вважається знаковим, поворотним моментом як в османській, так і в європейській дипломатії. Такий погляд існував ще з часів великого наративу «Історія Османської імперії» («Geschichte des Osmanischen Reiches») (1829) видатного австрійського орієнталіста Йозефа фон Хаммер-Пургшталля. У своїй праці, аналізуючи договір 1606 р., він зазначає: «...мир при Житва-Торок є саме тим переломним моментом у європейському міжнародному праві, коли Європа вперше виразно взяла верх над загрозливою силою османського загарбництва, що панувало до цього часу, але не після» [2, с. 395].

З того часу ідею «не-вищості» Османської імперії розвинули в концепцію дипломатичної рівності й балансу сил між сторонами. Звідси ж бере початок ідея «європеїзації» османської дипломатії, тобто набуття нею форм і норм європейських дипломатичних практик. Подальші дослідження цієї угоди підкріплювалися результатами дедалі ширших пошуків і глибшим аналізом текстів договорів. Заключною працею, що являє собою квінтесенцію погляду на договір при Житва-Торок як на «європеїзацію» османської дипломатії, можна вважати роботу Карла Нерінга «Дипломатична місія Герберштейна в Константинополь. До питання миру при Житва-Торок» («Zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok»). Наведемо цитату: «Попри всі формальні та змістові дефекти миру при Житва-Торок, не можна не помітити, що сторони, які заключили договір, відкрили нову дипломатичну й політичну сторінку... Це був перший випадок, коли султан із його ісламсько-турецьким усвідомленням себе як “універсального монарха” в Житваторокському договорі визнав кайзера рівнозначним собі володарем...» [4, с. 62].

У найбільш кристалізованому вигляді з тезою про «вестернізацію» османської дипломатії можна ознайомитися в праці американської дослідниці

Дороті Воган: «Що важливо, так це той факт, що Порта вперше відмовилася від практики дарування миру приниженим християнським прохачам, та вела переговори з імператором на засадах рівності. Договір звільнив Габсбургів від данини, яку вони платили з 1547 року. Його було підписано згідно з дипломатичним етикетом, звичним для європейських народів» [7, с. 186].

Такі погляди ґрунтувалися в першу чергу на аналізі текстів договору 1606 р., а аргументами передусім слугували такі факти: відтепер османський султан визнавав кайзера вже не королем Відня, а імператором Священної Римської імперії; два монарха домовилися звертатись один до одного як батько і син, і найголовніше – було скасовано принизливу для Габсбургів щорічну данину.

Однак погляди на мир при Житва-Торок як на «вестернізацію» османської дипломатії та відмирання турецької претензії на домінування розкритикував дослідник Густав Баерле у праці «Компроміс при Житва-Торок» («The Compromise at Zsitvatorok»). Автор проводить глибокий аналіз писемних джерел і спочатку порівнює між собою дві версії договору 1606 р., а потім зіставляє їх з османським ратифікаційним документом 1608 р. Спираючись на отримані результати, він робить висновок, який відобразився в самій назві роботи: мир при Житва-Торок був лише компромісом, який у складних обставинах 1606 р. був необхідний обом сторонам. Ставлячи три документи (дві версії 1606 р. і документ 1608 р.) в один ряд, дослідник демонструє, що справжнє обличчя османської дипломатії проявилось в останньому документі, а отже, це нівелює всі інтерпретації, побудовані лише на текстах 1606 р. На завершення Баерле підсумовує: «На той час про всі люб’язності у взаєминах між імператорами було цілком забуто і весь тон едикту відкидав принцип рівності. Незважаючи на договір при Житва-Торок і на всі твердження західних дослідників стосовно нього, османська доктрина всесвітнього панування була все

ще доволі живою в 1608 році... Його (договір. – *Ред.*) не слід вважати поворотним моментом в історії. Так само невдало він виступає в ролі символу початку сучасної османської дипломатії. Яким же з документів послуговуватися? Це має величезне значення» [1, с. 28]. Наведену цитату можна вважати підсумковою для цієї історіографічної позиції.

Розгляньмо детальніше процес підписання договорів. Згідно із загальноприйнятою дипломатичною практикою того часу, обидві сторони писали кожна свій документ, підписували й обмінювалися примірниками з іншою стороною. При тому з оригіналів своїх документів зазвичай робили копії для власного вжитку [3, с. 49]. Отже, виходило щонайменше чотири документи: два оригінали і дві копії. В нашому випадку все виявилось набагато складніше, головним чином через мовне питання. Так, основною мовою ведення переговорів була угорська. По-перше, посередниками в переговорному процесі були угорці; по-друге, у складі обох делегацій, як німецької, так і турецької, було чимало угорців; по-третє, цією мовою володів голова турецького посольства – Алі-паша. Проте офіційний документ Османської імперії мусив бути написаний турецькою мовою.

З іншого боку, універсальною мовою Європи була латина, а це означало швидку появу латинських перекладів договору. Перерахуємо всі відомі версії документів. Густав Баєрле вказує, що існує три угорські копії з латинськими інституціями, належно підписані представниками Габсбургів і трансильванського посередника Іштвана Бочкаї, а також одна ідентична їм угорська версія, проте не підписана. Крім того, існує ще дві латинські версії, які, в свою чергу, є перекладами з угорських копій: одна друкована, інша, давніша, рукописна. Всі вони умовно (за змістом) об'єднані в групу А [1, с. 7–8]. На противагу їм існує дві версії договору, обидві підписані Алі-пашею та Хабілем Ефенді, одна з яких становить турецький оригінальний текст, а інша, очевидно, є угорським перекладом з турецької [2, с. 25]. Також є два неофіційні латинські переклади цих документів, один турецької версії, інший, відповідно, угорської. Вочевидь, ці переклади були зроблені писарями габсбурзької делегації для власного вжитку. Карл Нерінг також подає відомості про цікавий турецький переклад з габсбурзької версії договору, який містить велику кількість правок і викривлень у бік оригінальної турецької версії та, по суті, є спеціально спотвореним перекладом [2, с. 25].

Порівнюємо для початку між собою документи групи А і документи групи Б за англійськими перекладами з угорської оригінальної версії

габсбурзького тексту (групи А) та з угорської версії османського тексту (групи Б) [1, с. 18–22]. Габсбурзький текст містить п'ятнадцять пунктів, а османський – сімнадцять, проте останні три положення становлять розгалужений останній пункт німецького документа. Тобто, незважаючи на різне розташування пунктів, структурно обидві версії документів є подібними. У преамбулі габсбурзької версії договору султан іменується Августом і турецьким імператором. Османський документ, у свою чергу, називає Рудольфа II імператором Священної Римської імперії. Німецький договір розповідає, що всі володарі (в тому числі попередні султани Мурад III і Мегмед III та теперішній Агмед I), між якими порушився мир і велася війна, пожалівши просте населення, погодилися встановити мир. Цієї частини немає в турецькому тексті, і на цьому етапі це не так важливо, проте під час наступних сюжетів ратифікації договору формулювання мирних ініціатив набере зовсім інших форм. З документами групи А і групи Б нюанси починаються при детальнішому розборі пунктів.

Перший же пункт, однаковий для обох версій документів за змістом, містить відчутну різницю у конотації. В німецькій версії вказано, що «коли імператори направляють один до одного послів, вони мають з повагою звертатися один до одного як батько та син». Османська версія вказує: «Коли посланець імператора Священної Римської імперії прибуде до Високої Порти... та коли імперський посланець буде відправлений до Його Величності з Високої Порти, обидва суверени повинні висловлюватися у ввічливій манері, наче син пише до свого батька і батько пише до свого сина». У щоденнику члена габсбурзького посольства Яноша Римая вказано, що турецький імператор назве німецького батьком, а німецький турецького – сином. За віком так і мало б бути, адже Рудольфові вже 54 роки, а Агмедові лише 16. З німецької версії не можна встановити, хто кому має бути батьком, а хто кому – сином. А вже в османській версії, якщо уважно простежити і розкласти речення на дві частини, можна побачити таке: коли посланець німецького імператора прибуде до Високої Порти, висловлювання мають бути неначе син пише до батька, тоді як у посланні султана до імператора Священної Римської імперії звертання мають бути неначе батькове до сина. Навіть за такими дрібними речами в той час крився статус титулованої особи (сюжети суперечок з приводу ієрархії є звичними для османсько-габсбурзьких відносин, і суть їх полягає в тому, що імператори осмислювали самих себе в різних категоріях і традиціях [5, с. 289]).

У дванадцятому пункті, де мова йде про виплату 200 тисяч флоринів (суму, яку Габсбурги

зобов'язувалися сплачувати султанові за володіння частиною Угорщини ще до П'ятнадцятирічної війни. Щодо інтерпретації цієї суми як данини чи подарунка між сторонами точилися постійні суперечки), у габсбурзькій версії вказано, що через три роки Рудольф II або його спадкоємці мають вислати подарунки, які визначаються лише його доброю волею, а султан натомість має відповісти відповідним за цінністю подарунком. Тоді як в османській версії договору вказано: хоча подарунок і визначається доброю волею німецького імператора, він має бути гідним імператора. Але про взаємний подарунок від султана немає ні слова. Так само в турецькій версії немає положення з п'ятнадцятого пункту про те, що османські володарі не можуть самі відвідувати низку своїх прикордонних володінь [1, с. 23], хіба що у випадку злісної несплати податків.

Це лише основні відмінності, які мають очевидне змістове навантаження. Насправді жоден з параграфів не відповідає слово в слово аналогічному параграфу в протилежному документі, що зазвичай породжувало в майбутньому можливості інтерпретації на свою користь. І це лише при порівнянні груп документів на основі одного типового тексту, вибраного за зразок, детальніше ж порівняння кожного документа в межах групи показує, що найближчі за походженням тексти все одно різняться у формулюваннях і зворотах. Ідеальне текстологічне дослідження й зіставлення всіх документів вимагатиме набагато глибшого семантичного аналізу, і тільки в такому випадку стала б можливою комплексна реконструкція ментальних дипломатичних концепцій.

З історіографічного огляду нам уже відомо про існування документа, датованого 1608 р. Перш ніж перейти до аналізу самого тексту, зупинимось на процесі його укладання. Адам фон Герберштейн та Йоханнес Римай прибули до Константинополя 20 вересня 1608 р. [1, с. 23]. Офіційною метою візиту була ратифікація мирного договору при Житва-Торок 1606 р., який за стандартами тогочасної дипломатії без ратифікації вважався лише перемир'ям, а також передача грошової виплати, яку, за умовами договору, зобов'язувалися надати Габсбурги. Раніше того ж року в Уйварі була досягнута домовленість з намісником Буди Алі-пашею про виплату всієї узгодженої суми (200 тисяч флоринів) двома партіями – 150 тисяч спочатку, перед ратифікацією і 50 тисяч після повернення посланців з офіційно підписаними угодами. Отже, Висока Порта не поспішала оформляти остаточний ратифікований документ, очікуючи належних виплат [1, с. 23]. Барон Герберштейн привіз обіцяні 150 тисяч флоринів і передав їх султанові. Однак

його місія мала ще одне завдання. Він мав повідомити султана про результати переговорів щодо ратифікації договору між імператором Рудольфом II і його братом Матіасом (між якими в цей час розігрався конфлікт, одним з аспектів якого було питання необхідності ратифікації договору, адже це питання було маркером зовнішньої політики Габсбурзького дому), а також повідомити, що відтепер законний король Угорщини – Матіас [6, с. 330]. Герберштейн і Римай на аудієнцію до султана потрапили лише 30 жовтня, де й отримали остаточний текст документа [1, с. 19]. Від'їхали вони 6 листопада [4, с. 51]. Посли повернулися з документом до Відня 20 вересня 1609 р. [6, с. 329]. Коли документ нарешті відкрили в Європі, всі були розчаровані, адже текст документа містив зовсім не те, про що домовлялися і на що очікували. Більше того, він суттєво відрізнявся від договорів, підписаних на Житаві.

Розглянемо основні відмінності тексту документів 1608 р. і 1606 р. Перше, що привертає увагу, – відсутність пунктів та зовнішньої схеми договору, що відповідає турецькій, а не європейській традиційній формі документа й ускладнює системний аналіз положень такого документа. Весь початок документа зайняло перерахування титулів і володінь султана, звеличення його особи й опис могутності його імперії, яка «лише однією своєю частиною рівна імперії Олександра Македонського та Китайській імперії разом» [1, с. 24].

Далі йде інтитуляція Рудольфа II, значно скромніша, порівняно з текстом 1606 р. – обраний спільнотою Риму, імператор Германії, Польщі, Богемії, Словенії, Хорватії, Відня та декого з угорців. Тут особливо важливий такий аспект. Султан сам претендує на римську спадщину і володарювання над колишньою Римською імперією, і серед його титулів одне з перших місць у кореспонденції із західними володарями займає «Султан султанів володінь Візантії», а отже, визнання Рудольфа II імператором Римської імперії пов'язане з певними складнощами й означає поступки з боку Порти. І, як ми бачимо, серед титулів Рудольфа в 1608 р. вже немає римського імператора. Натомість він обраний спільнотою Риму. Цікавим титулуванням є «імператор Відня»: протягом XVI ст. традиційною османською формою титулування імператорів Священної Римської імперії було «Король Відня» [3, с. 49], у документах з Житва-Торок уперше з'являється «імператор Римської імперії», тут же ми бачимо компромісний варіант – імператор, але Відня. Крім того, Порта демонструє свої угорські амбіції, вказуючи, що Рудольф є правителем лише декого з угорців.

У документі 1608 р. вже зовсім відсутні фрагменти про визнання німецького імператора навіть сином, а тим паче батьком. Габсбурги зображені стороною, яка першою попросила про мир в Османській імперії, і ось султан являє милість, даруючи цей мир.

Окрім формальностей, зміни торкнулися і безпосередньо змісту договору. Наприклад, заборонялося відбудовувати фортецю Вац. Окрім обіцяного подарунка (очевидно, мова йде про 200 тисяч), в османському документі має місце тонка гра слів. На відміну від попередніх документів, у яких чітко розділялися «подарунки» і «виплати», у цьому документі під подарунками зазвичай і говориться про виплати. Протягом трьох років від Габсбургів нічого не вимагається, після чого мають відновитися надання відповідних подарунків, як це було колись [1, с. 27] (таке винахідливе формулювання давало можливість у майбутньому вимагати від Габсбургів традиційної щорічної данини в 30 тисяч флоринів).

Ці приклади дуже чітко дають зрозуміти загальну зміну тону і форми документа, порівняно з попередніми документами 1606 р. Якщо в останніх іще можна було спостерігати хиткий баланс сил і приблизну рівність обох імператорів, то в документі 1608 р. від цього вже немає і сліду.

Дуже цікавою є дата підписання документа, який отримали європейці. Арабською там указано «початок місяця Раджаб 1017 року» [1, с. 53], тобто рік записано за мусульманською традицією від Хіджри. Таку нечітку дату неможливо перевести в європейське літочислення. Однак нам відома точна дата аудієнції в султана – 30 жовтня 1608 р. Ця дата в європейському календарі відповідає 21 (з урахуванням похибки можливий варіант 22) числу місяця Раджаб, 1017 р. від Хіджри за мусульманським календарем. У будь-якому випадку 21 число не відповідає «початку місяця». Польський дослідник Даріуш Колодзейчик називає ймовірною датою підписання 11 жовтня 1608 р. [3, с. 51]. Таким чином, станом на 30 жовтня, коли відбулася аудієнція, документ уже щонайменше тиждень був підписаний,

а отже, беззаперечно надавався в односторонньому порядку.

Очевидна різниця між текстами доводить необґрунтованість інтерпретації цього договору як поворотного моменту в історії османсько-габсбурзької дипломатії. Це робить необхідним глибше дослідження умов підписання договорів. Складність і різноплановість цих сюжетів залишає питання значення договору відкритим.

Дослідження теми мирного договору при Житва-Торок має практичне значення не лише для з'ясування сутності дипломатичних взаємин між мусульманською Портою та християнською Європою, але і безпосередньо для української історії. П'ятнадцятирічна війна так чи так зачепила багато держав, які входили в один історичний регіон з українськими землями або навіть відіграла помітну роль в історії України. Серед них Османська імперія, Річ Посполита, Молдавія, Волощина, Московія. Ретельний аналіз контексту миротворчого процесу дозволяє ширше побачити і глибше зрозуміти основні політичні проблеми та суспільні конфлікти цілої низки центрально-європейських країн ранньомодерної доби, що також мали зв'язок з українськими теренами – це Угорщина, Австрія, Чехія, Трансильванія. Деякі з цих процесів, що виступають тлом або безпосереднім фактором впливу на підписання мирного договору при Житва-Торок і його ратифікацію, мали відчутний вплив на подальшу історію Центрально-Східної Європи.

Вивчення мирного договору при Житва-Торок і процедур його укладення дає розуміння дипломатичних практик та принципів XVI–XVII ст. Окреслюючи перспективи такого дослідження, зазначимо, що дипломатичний процес 1606–1608 рр. може послужити матеріалом для вивчення текстів договорів, що прояснить розуміння не лише європейської та османської політико-правової культури, а й ролі особи посла, його зв'язків, здібностей, власних політичних інтересів. Крім того, аналіз обставин підписання договорів може показати, наскільки тексти документів залежали від геополітичної ситуації.

1. Bayerle G. The Compromise at Zsitvatorok / Gustav Bayerle // *Archivum Ottomanicum*. – 1980. – Vol. 6. – P. 5–53.
2. Hammer J. V. *Geschichte des Osmanischen Reiches : 1574–1623* // Josef von Hammer. – Vienna : Hartleben, 1829. – B. 4. – 717 p.
3. Kolodziejczyk D. *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century) : An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents* // Dariusz Kolodziejczyk. – Brill Academic Pub, 2000. – 812 p.
4. Nehring K. *Zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606)* / Karl Nehring, Adam Freiherrn. – München, 1983. – 234 p.
5. Severi B. *Representation and Self-Consciousness in 16th Century Habsburg Diplomacy in the Ottoman Empire* / Bart Severi // *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie ; [hg. von Marlene Kurz, Martin Scheutz, Karl Vocelka und Thomas Winkelbauer]*. – München, 2005. – 650 c.
6. Spuler B. *Europäische Diplomaten in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)* // Bertold Spuler. – Berlin : *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1936. – С. 229–262.
7. Vaughan D. M. *Europe and the Turk : A Pattern of Alliances 1350-1700* / Dorothy Vaughan. – Liverpool : AMS Press, 1954. – 305 c.

O. Shaghoury

SIGNIFICANCE OF THE ZSITVA-TOROK PEACE TREATY IN 1606

This article poses a scholarly problem of the peace treaty of Zsitva-Torok, which ended the Long War between the Ottoman Empire and the House of Habsburgs (1593–1606). The author reviews basic historiographic opinions regarding the importance of the treaty, the texts of the documents, and the context of their conclusions.

Keywords: *history of diplomacy, Zsitva-Torok, the Ottoman Empire, the Habsburgs.*

УДК 821.111-313.2“17”

Онофрійчук Тетяна

УТОПІЯ ЯК УЯВЛЕННЯ ІДЕАЛЬНОГО. АНГЛІЙСЬКІ УТОПІЇ XVIII СТОЛІТТЯ: РІЗНОВИДИ ТА СПРЯМОВАНІСТЬ

У статті наведено термінологічні визначення утопії як жанру, а також характеристику окремих англійських утопічних творів XVII–XVIII ст. із виокремленням їхніх найголовніших ознак та особливостей і врахуванням контексту доби Просвітництва.

Ключові слова: *утопія, жанр, доба Просвітництва, тотальність, розум, індивідуалізм, подорожі.*

Якщо людина почувається некомфортно у своєму суспільстві, якщо її щось засмучує чи робить нещасною, вона може обрати один із чотирьох виходів. Перший – змиритися зі своєю ситуацією, оскільки змінити будь-що не в її силах. Другий – вона може індивідуально або ж у колективі спробувати змінити стан речей на краще і спрямувати життя суспільства у більш сприятливе для цього суспільства (як на думку окремої особи чи колективу) русло. Третій – полишити свою спільноту і спробувати віднайти більш сприятливі умови деінде. І нарешті останній варіант – створити свою модель ідеального суспільства і не біда, що воно буде існувати лише в її уяві й на папері. Таким чином можна віднайти свій власний втрачений рай, підняти Атлантиду чи полетіти на Місяць, де всі живуть краще і щасливіше. А також зі своїми ідеями можна познайомити багато людей і знайти прибічників чи однодумців. Так, утопія завжди була відповіддю на суспільні та політичні хиби. Вона впроваджувала ідею спільноти зі спільними благами або ж із обмеженнями приватної чи земельної власності, або ж реформу манер. Такі пропозиції завжди виходили за межі дискусій навіть найрадикальніших

політичних памфлетистів. Англійські утопісти розмірковували над тим, як найефективніше можна згуртувати особисті чесноти і якості кожного окремого індивіда на благо всього суспільства, як домогтися досягнення надзвичайних знань з метою протистояти викликам часу і моральній слабкості людства.

Питання історіографії є досить складним для цього предмета. Дослідження англійської утопічної спадщини зосереджені переважно на рівні кількох наукових праць і статей, що стосуються в основному утопічних текстів XVI і XVII ст. Так, наріжною працею в дослідженні англійських утопій ранньомодерного періоду є монографія Дж. Девіса «Утопія і ідеальне суспільство. Дослідження англійського утопічного писання 1516–1700» («Utopia and the Ideal Society. A Study on English Utopian Writing 1516–1700») [7]. У цій книзі автор дає пояснення форми утопії, її значення загалом і висловлює власний погляд на питання еволюції утопічних ідей від початку XVI і до кінця XVII ст. на основі знакових утопічних творів, зокрема, таких авторів, як Томас Мор, Джеймс Гаррінгтон, Френсіс Бекон, Роберт Бартон.